

Maart 2015

Terebinth

tijdschrift voor funeraire cultuur

GEVALLEN VOOR HET VADERLAND

Themanummer

Burgerslachtoffers Tweede Wereldoorlog

Graven op internet: Burgerslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog

Als je op internet zoekt naar begraafplaatsen en Tweede Wereldoorlog kom je al snel uit bij de Oorlogsgravenstichting. De OGS, opgericht in 1946, heeft wereldwijd meer dan 50.000 graven onder haar beheer. Deze liggen in meer dan vijftig landen. Het zijn graven van Nederlandse militairen en burgers die na 9 mei 1940 zijn gevallen. De stichting kent militaire graven en civiele rijksgraven. Deze laatste zijn van burgers die tijdens de bezetting door oorlogshandelingen het leven verloren. Daarnaast verzorgt de Stichting in Nederland ongeveer 8000 graven van militairen van de geallieerde strijdkrachten.

Via de site Traces of War vind je door te zoeken op burgerslachtoffers en begraaf-

plaats een lijst met burgergraven. Bij elke begraafplaats is een foto geplaatst van een individueel graf, graven waar enkele slachtoffers bij elkaar liggen of van verzamelgraven van burgers die omkwamen door het oorlogsgeweld. Bij sommige foto's staan de naam of namen vermeld en soms de tekst van een herdenkingsmonument.

Ook de site van het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft met het trefwoord 'oorlogsgraven' een overzicht van oorlogsgraven van burgerslachtoffers. De informatie is veel uitgebreider dan bij Traces of War en bevat een beschrijving van de graven en de achterliggende geschiedenis. Beide sites zijn een waardig eerbetoon aan deze vaak vergeten burgers.

Op Dodenakkers.nl staat het aangrijpende verhaal van het vergeten bombardement op Leeuwarden. Op de Noorderbegraafplaats staat het beeld van een treurende vrouw op het graf van een moeder en haar zontje die op 20 januari 1942 bij het bombardement omkwamen.

Bartho Hendriksen
b.w.hendriksen@planet.nl

Links

- Oorlogsgravenstichting: www.ogs.nl
- <http://nl.tracesofwar.com>
- www.dodenakkers.nl
- www.4en5mei.nl

Funeraire varia

Architectuurprijs voor De Nieuwe Ooster

Op 23 januari nam Marie-Louise Meuris afscheid als directeur van De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Zij kreeg – terecht – veel lof toegezwaaid voor alles wat zij sinds 1997 voor de begraafplaats en het crematorium heeft gedaan.

De Terebinth kijkt vanuit het perspectief van de funeraire cultuur naar De Nieuwe Ooster. Op dat terrein heeft Marie-Louise Meuris haar sporen meer dan verdiend. In 2005 gaf zij kunstenaar Ida van der Lee de ruimte voor het eerste Allerzielen project. Hierdoor kreeg een oorspronkelijk katholieke feestdag een nieuwe betekenis: niet het zielenheil van gestorvenen stond meer voorop maar het verdriet en de herinnering van de nabestaanden. De grote toeloop in later jaren toont aan hoezeer dit initiatief in een behoefte voorziet.

Ook het prachtige arboretum is belangrijk voor het behoud van funeraire cultuur. Leonard Springer die de begraafplaats uit 1894 ontwierp, had al een keur aan bomen aangeplant. Sinds 2007 bewaakt een stichting de bomenpracht op De Nieuwe Ooster.

De totstandkoming van het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover in hetzelfde jaar is evenzeer een mijlpaal. Marie-Louise Meuris stelde hiervoor de oude directeurswoning beschikbaar. Die werd uitgebreid met enkele zalen en Café Roosenburgh. Zo kreeg de collectie losse funeraire objecten eindelijk een vaste plek.

Bijzonder is ook de aanleg van een vijver met urnen erin. Deze urnenbewaarpplaats verbindt als het ware de elementen water en vuur. Bewust of onbewust kan deze tegengestelde combinatie nabestaanden troosten. Ook zorgde zij voor een masterplan voor de restauratie van het oudste deel. Om de oorspronkelijke zichtas te herstellen, werd het mausoleum van generaal Van Heutsz verplaatst. Alles gebeurde onder het motto: 'alles kan, maar niet alles kan overal'.

Het museum, de waterurnen en de restauratie zijn drie van de projecten waarmee Marie-Louise Meuris in november 2014 de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap won. Sinds de prijs in

Foto: Bert Pierik

2003 werd ingesteld, was deze niet zo treffend vergeven. Aan Marie-Louise Meuris werd de Gouden Piramide uitgereikt. Kan het toepasselijker voor een begraafplaats en crematorium?

Wim Cappers

Inhoud

Het is 75 jaar geleden dat Nederland bij de Tweede Wereldoorlog betrokken raakte. Ook is het zeventig jaar geleden dat de oorlog eindigde. Ons land telt veel slachtoffers. Voor de duizenden gesneuvelde militairen is traditioneel veel aandacht. Maar in deze oorlog vielen ook burgerslachtoffers. Hiertoe horen in de eerste plaats de 100.000 joodse Nederlanders, die door het Naziregime werden omgebracht. Aan de Holocaust is sinds de jaren zestig terecht veel aandacht besteed. Daarnaast vielen onder niet-joodse burgers nog eens tienduizenden doden. Zij kwamen om bij bombardementen of verzetsdaden, zij vonden de dood in kampen of stierven van de honger. Voor hen bestaat pas recent meer belangstelling. Dit themanummer is gewijd aan de funeraire cultuur rond de burgerslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog.

En verder

- 2 Graven op internet / Funeraire varia
- 3 Mens & Plek: Karel de Beurs
- 4 Rangorde bij de dodenherdenking
- 6 Boeken- en mediarubriek
- 8 Fotoreportage
- 10 Oorlogsgraven op Nederlandse begraafplaatsen / Excursie
- 11 Groeiende belangstelling voor jeugdig burgerslachtoffer
- 12 Wisselkisten en vrachtovervoer
- 14 Het lot van de burgerslachtoffers in Nederlandse kampen
- 15 De erebegravingplaats Bloemendaal
- 16 Uit het veld: Teun Barnhoorn en Leo Roosjen

Foto links: Detail naar een kaart bij de Atlas gordel 20-40 (Amsterdam: Stedelijke Woningdienst, 2000) met in grijs de nieuwbouw van na 1940. Het spoor van vernieling dat enkele bommenwerpers op weg naar de Fokker-fabrieken aan de Papaverweg in Amsterdam-Noord op 17 juli 1943 aanrichtten, is duidelijk te zien. De geraakte huizen zijn later herbouwd. Links en rechts meer getroffen huizen. Rond 4 mei organiseert het Historisch Centrum Amsterdam-Noord wandelingen langs deze huizen, waarbij over de bombardementen en de slachtoffers wordt verteld. Zie t.z.t. de website van het 4 en 5 mei comité. Met dank aan Marina Roosebeek.

Foto omslag: Oorlogsmonument voor gefusilleerden bij Woeste Hoeve. Zie blz. 8. Foto: Bert Pierik

Mens & Plek

Naam	Karel de Beurs
Leeftijd	68
Functie	ex-beheerder Noorderbegravingplaats Amsterdam

17, 25 en 28 juli 1943 waren desastreuze dagen voor Amsterdam-Noord. Geallieerde bommenwerpers probeerden in drie verwoestende raids de Fokker vliegtuigfabrieken aan de noordoever van het IJ te raken. De meeste bommen vielen echter op een wijkje met sociale woningbouw onder de aanvliegeroute. Met meer dan tweehonderd doden tot gevolg, onder wie veel vrouwen en kinderen. Bij Fokker, door de Duitsers goed gecamoufleerd, richtten zij maar beperkt schade aan, maar bij de bevolking liet deze ramp diepe sporen na. ‘Als ik rond de 17^e juli – de dag dat de meeste slachtoffers vielen – over de begraafplaats liep, zag ik altijd meer mensen dan normaal’, vertelt Karel de Beurs, jarenlang beheerder van de Noorderbegravingplaats. ‘Zij waren verontwaardigd dat er voor hun verdriet nooit aandacht was geweest, terwijl er in de stad voor allerlei dingen monumenten werden opgericht. Zo rijpte bij mij het idee, dat ik daaraan iets zou kunnen doen’, aldus Karel. Het duurde enkele jaren voor zijn plan voor een monument voor alle slachtoffers bij het deelraadbestuur gehoor vond, maar uiteindelijk kreeg de Noorder groen licht om dit te realiseren. Op 17 juli 2003, precies zestig jaar nadat de eerste bommen vielen, werd in tegenwoordigheid van vele nabestaanden een grote stèle

onthuld om de slachtoffers te gedenken. ‘Eerst was er individueel verdriet’, stelt Karel vast, ‘maar er is langzamerhand een collectief bewustzijn ontstaan van de impact die deze ramp heeft gehad en er is aandacht van de media voor gekomen.’ De namen van de slachtoffers zijn summier gepubliceerd op de website van de Noorderbegravingplaats (www.denieuwenorder.nl), maar binnenkort zal Karel hun volledige personalia plaatsen op de site www.zerken.nl.

Margriet de Roever

Rangorde bij de dodenherdenking

In de dood is iedereen gelijk. In de praktijk zijn de verschillen echter groot. Na de Tweede Wereldoorlog kregen gesneuvelde militairen alle aandacht. Burger-slachtoffers kwamen pas later in beeld. De herdenking van het bombardement op Nijmegen is daarvan een sprekend voorbeeld.

Voorafgaand aan de invasie in Normandië wilden de geallieerden vitale onderdelen van de Duitse industrie en de infrastructuur uitschakelen. Nadat Amerikaanse bommenwerpers op 22 februari 1944 waren opgestegen, verstoorde slecht weer boven de Noordzee de formatie. De vliegers kregen de opdracht terug te keren. Eén eskader twijfelde echter aan de oproep en keerde pas om boven Duitsland. Omdat deze Amerikanen dachten nog boven vijandelijk gebied te vliegen, zochten zij gelegheden doelen uit.

Te laat kwamen de jonge en onervaren vliegers er achter dat zij al Nederlandse grenssteden hadden bereikt. Boven Nijmegen detecteerden zij een spoorwegemplacement. Door een nieuwe inschattingfout kwamen de bommen echter rond 13.30 uur neer op het centrum van de stad. De Nijmegenaren hadden, nadat de bommenwerpers op de heenweg over de stad vlogen, de schuilkelders net verlaten. Honderden burgers onder wie 24 kinderen en acht zusters van een katholieke Montessorischool vonden de dood. Onder de gewonden was Breunis van Engelenburg. Deze veertienjarige jongen was in de Parkdwarstraat met een vriendje aan het knikkeren, toen de bommen vielen. In de straat lagen zeker twintig doden. Breunis was zwaargewond en stierf in het ziekenhuis later alsnog aan zijn verwondingen.

800 doden ...

De doden werden verzameld in een papierfabriek en een veilinggebouw. Omdat veel lichamen waren verminkt, identificeerden niet de nabestaanden maar de politie de lijken. Nadat er via andere gemeenten voldoende kisten waren verzameld, werden de doden in de nacht van 25 op 26 februari overgebracht naar de algemene begraafplaats aan de Graafseweg. Daar werden de gesloten kisten in kuilen geplaatst. De masagraven werden echter niet dichtgegooid zodat zij konden fungeren als mortuaria: de kou vertraagde de ontbinding.

De gemeente organiseerde op 26 februari in Concertgebouw De Vereniging een afscheidsplechtigheid. Omdat vervoer van alle doden onmogelijk was, stond alleen een kist met een onbekende dode opgesteld. Aangezien elke Nijmegenaar zich bij de plechtigheid betrokken moest voelen, vermeed de gemeente religieus ceremonieel.

De bezetter liet van zich horen bij monde van de NSB burgemeester. Deze gaf de Amerikanen de schuld van het drama. Na afloop trok de stoet onder toezien oog van tienduizenden Nijmegenaren naar de Graafseweg.

Vanaf 28 februari mochten nabestaanden de doden 'herbegraven' op de protestantse begraafplaats Rustoord, de katholieke begraafplaats aan de Daalseweg en de begraafplaats in Wijchen. Er bleken een kleine achthonderd Nijmegenaren te zijn omgekomen. Ook Breunis werd 'herbegraven'. Hij kwam eerst te liggen in een masagraf op de Daalseweg. Zijn oma, bij wie hij in huis woonde, zorgde er later voor dat hij een apart graf met een gedenkteken kreeg. Thuis bewaarde ze zijn zakje met versplinterde knikkers.

Dodenherdenking militairen

Vlak na de oorlog was er weinig aandacht voor burgerslachtoffers. Dit onderscheid in rangen en standen is een bekend verschijnsel in de funeraire cultuur. Nog steeds worden alleen publieke figuren na hun dood in het openbaar herdacht. Tijdens zeventiende- en achttiende-eeuwse begrafenissen van belangrijke personages kwamen standsverschillen tot uitdrukking

Breunis van Engelenburg Foto: Bart Janssen

in de plaats van de deelnemers binnen de stoet. Op begraafplaatsen was tot het midden van de twintigste eeuw de klassenindeling gebruikelijk. Ook bij herdenkingen is sprake van onderscheid. Na oorlogen kregen gesneuvelde opperbevelhebbers lange tijd alle aandacht. Sinds de invoering van de dienstplicht in de Franse tijd worden ook omgekomen soldaten geëerd. Na de Tweede Wereldoorlog dacht men bovenal in termen van goed en fout. Gesneuvelde geallieerden en omgekomen verzetsstrijders hadden daadwerkelijk het naziregime bevochten. Zij kregen als helden alle aandacht. Anderzijds maakte het feit dat bevrijders burgers hadden gedood, een herdenking van burgers pijnlijk. Tijdens de

Afbeelding van de gebombardeerde Montessorischool in het grafmonument van de slachtoffers

De Nijmegenaren hadden, nadat de bommenwerpers op de heenweg over de stad vlogen, de schuilkelders net verlaten

wederopbouw was er evenmin geld voor een monument voor hen. Bovendien moest in Nijmegen de datum van het bombardement concurreren met de nationale dodenherdenking op 4 mei en vooral met herdenkingen op militaire begraafplaatsen op 17 september. Dit was de dag waarop de bevrijding van Nijmegen begon en de stad door de mislukking van operatie Market Garden nog maandenlang frontstad werd.

Dodenherdenking burgers

Geleidelijk kenterden de prioriteiten rond de dodenherdenking. Sinds de jaren zestig kwam er ook aandacht voor de vermoorde joden. Overigens ontstond er in Nijmegen pas dankzij een tentoonstelling en een publicatie in 1995 belangstelling voor de ongeveer 430 omgekomen joodse medeburgers. In de jaren tachtig debatteerden amateurhistorici onder wie Nijmegenaar Alfons Brinkhuis over de oorzaak van het bombardement. De hamvraag was: was het wel een vergissing? In *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking* uit 2009 stelt historicus Joost Rosendaal dat Nijmegen een bewust gekozen gelegenheidsdoel was. Maar dan nog kunnen de bommen op het centrum van een bezette stad mijns inziens een pijnlijke vergissing worden genoemd. Mogelijk groeide de interesse voor burgerslachtoffers ook omdat ooggetuigen, destijds kind zijnde en nu ouder wordend, wilden weten wat er toen was gebeurd. Het bombardement geeft immers inhoud aan het begrip totale oorlog dat de Tweede Wereldoorlog was.

Begraafplaats Daalseweg

Een voorgenomen maar afgeblazen ruiming van een deel van de begraafplaats aan de Daalseweg droeg bij aan de herleving van

Omdat vervoer van alle doden onmogelijk was, stond alleen een kist met een onbekende dode opgesteld

Kapelletje en monument De Schommel voor de slachtoffers van de Montessorischool

de belangstelling voor het bombardement. In 1992 publiceerden bezorgde Nijmegenaren een rapport over het belang van de begraafplaats. Hiertoe behoorde de bevolgen Christ Doorakkers met zijn werkgroep 't Te Behouden Kerkhof. Ook De Terebinth werkte mee. Het rapport maakt duidelijk dat veel bombardementsslachtoffers op het te ruimen deel lagen. In 1994 organiseerde de werkgroep op de begraafplaats een herdenking voor de 306 hier begraven slachtoffers. Sinds 1996 wordt het bombardement jaarlijks herdacht. Dat gebeurt niet altijd op de Daalseweg omdat veel doden een niet-katholieke achtergrond hadden.

Centraal bij de herdenkingen staat nu het beeld van De Schommel, dat in 2000 werd onthuld op de plaats waar eens de Montessorischool stond. In het nabijgelegen stadhuis kwam een drieluik te hangen met foto's van de omgekomen kinderen, die met de gedode zusters op de Daalseweg begraven liggen. Om te beklemtonen dat via De Schommel alle burgerslachtoffers worden herdacht, werd een jaar later in het stadhuis een herdenkingswand met de namen van alle doden onthuld.

De publicatie van *De pijn die blijft* vormde in 2005 het definitieve keerpunt in de dodenherdenking. Hierin publiceerde Bart Janssen, geboren in Nijmegen op 1 februari 1944, naast foto's, namen en grafaanduidingen van de bombardementsslachtoffers vooral ooggetuigenverslagen. Ook de dood van Breunis van Engelenburg komt aan bod. Zijn gedenkteken was er niet meer. Maar nog in hetzelfde jaar plaatste een onbekende opnieuw een kruis met zijn naam op zijn graf en hing er een zakje knikkers aan. Daarin zat een briefje met de tekst: 'Van je knikkervriendje Henk'. Drie jaar later werden in vak 36 van de Daalseweg kruisjes geplaatst met de namen van oorlogsslachtoffers wier graf geen aanduiding meer heeft. Zo is ruim zestig jaar na het bombardement de rangorde in de dodenherdenking verschoven richting burgerslachtoffers.

Kruis voor Breunis van Engelenburg Foto: Bart Janssen

Wim Cappers

Roermondse funeraire cultuur

In 2011 publiceerde John Vaessen een boek met levensbeschrijvingen van inwoners uit Roermond die op de begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand zijn begraven. 'Den aje Kirkhaof', zoals deze in de volksmond heet, is beroemd vanwege de ingebruikneming op bevel van de Oostenrijkse keizer in 1785 en het graf met de handjes. Dankzij de Stichting Oude Kerkhof heeft

Vaessen een tweede, fors uitgebreide druk kunnen uitbrengen. Hierin zijn liefst 1300 biografieën opgenomen.

Het boek is leesbaar geschreven en uitvoerig geïllustreerd. Een plattegrond, personenregister, overzicht van gebruikte bronnen, literatuur en websites en een notenapparaat maken het toegankelijk en controleerbaar. Naast levensbeschrijvingen bevat de publicatie informatie over de Roermondse funeraire cultuur. Aan diverse paragrafen gaat een nuttige typering van beschreven personen en hun funeraire cultuur vooraf.

Bijzonder zijn enkele oude gedenktekens langs de muur. Volgens het edict van de keizer mochten er geen graftekens op de graven worden geplaatst; die zouden de lijkontbinding hinderen. Daarom kwamen er plaquettes aan de zijkant waarop de afstand tot het graf wordt vermeld. Nu uit heel Europa jonge islamieten naar Syrië gaan om te vechten, zijn ook de graven van zoeaven weer actueel. Maar die hadden in de jaren zestig van de negentiende eeuw toestemming om de paus te helpen de Kerkelijke Staat te verdedigen zonder hun Nederlanderschap te verliezen. Ook bur-

gerslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, het thema van dit nummer, komen aan bod. De afscheidsbrief van verzetsstrijder Albert Reulen, die in 1944 werd opgehangen, is aangrijpend.

Geen boek is volmaakt. Zo zijn er vraagtekens te plaatsen bij de uitleg over het lijkenhuis uit 1882 dat ook schijndodenhuis wordt genoemd. Gezien het tijdstip van de bouw had het de functie van lijkenhuis. Verder wordt met de Stichting Militaire Oorlogsgraven de Oorlogsgravenstichting bedoeld. En de grafaanduiding is niet altijd op de plattegrond te vinden, bijvoorbeeld 1C. Deze kanttekeningen laten onverlet dat Roermond een waardevol boek over haar funeraire cultuur rijker is. In Den Haag werd in 2013 een soortgelijke uitgave gepubliceerd. Welke plaats volgt?

Wim Cappers

J. Vaessen, *Dood, maar niet vergeten. Graven en grafkelders op 'den Aje Kirkhaof' in Roermond* (Roermond: Stichting Oude Kerkhof Roermond, 2015, ISBN 978-90-8112279-2-9, 336 blz., € 27,50, verzendkosten € 6,50).

Hoe red je een begraafplaats?

Rustoord, gelegen aan de Weespertrekvaart bij Diemen, kent een lange geschiedenis. Deze dodenakker begon aan het einde van de achttiende eeuw als een van de twee buitenbegraafplaats van Amsterdam. In de loop van twee en een kwart eeuw wisselde deze verschillende keren van eigenaar. Van 1925 tot 1982 was zij in bezit van de (Hersteld) Evangelisch Lutherse gemeente in Amsterdam.

Eind jaren tachtig ontstond echter grote ongerustheid over de manier waarop de begraafplaats door de particuliere eigenaar werd beheerd. Of misschien meer verwaarloosd. Maar wat valt daartegen te doen? In dit geval organiseerden ongeruste betrokkenen zich in een belangenvereniging, die het wel en wee van de begraafplaats op de voet begon te volgen. En indien mogelijk in actie kwam. Dat leverde aanvankelijk veel spanningen op, maar resulteerde uiteindelijk in een situatie waarin goed overleg mogelijk werd.

Met grote volharding heeft de belangengroep raadsleden en bestuurders van de gemeente Diemen voor de oude begraafplaats weten te interesseren en wist zij het behoud op de politieke agenda te krijgen. Alle inspanningen zijn beloond toen Rustoord op 1 september 2010 de officiële begraafplaats van de gemeente werd, die nu verantwoordelijk is voor het onderhoud.

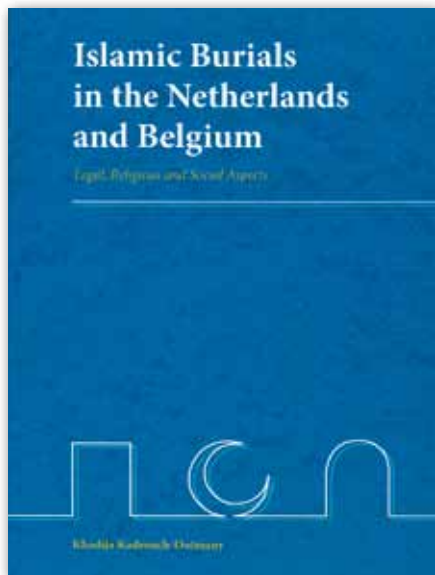
Het is een prijzenswaardig initiatief van de vereniging om ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan een verslag te publiceren van hun acties. Vergadering na vergadering wordt in deze publicatie, in de eerste plaats bedoeld voor de leden, teruggeblikt op de behaalde successen, geleden nederlagen

en de talloze besprekingen welke stappen moesten worden ondernomen. Vooraf gaat een beknopte historische inleiding, waarvoor veel archiefstukken van de gemeente Diemen zijn opgediept. Het boek eindigt met een vijftiental interessante graven, waaronder dat van de natuurkundige Pieter Nieuwland († 1794), mevrouw Lopez Suasso, die aan de wieg stond van het Stedelijk Museum in Amsterdam, de schilderes Lizzy Ansingh en het broederschapsgraf van motorclub de Hells Angels.

Moge dit boek, met hulde aan de bestuurders die hun tijd staken in het redden van deze begraafplaats, een voorbeeld zijn voor andere oude dodenakkers die dreigen te verkommeren.

Margriet de Roever

L. Vermeulen en B. Wink, *Twee eeuwen plus een kwart. Geschiedenis van de begraafplaats 1791-1989 en Belangenvereniging 1989-2014 Rustoord te Diemen* (Diemen: Belangenvereniging Rustoord, 2014, 88 blz., € 10,- exclusief verzendkosten, verkrijgbaar bij de secretaris van de Belangenvereniging: Bauke Wink: bjwink@kpnplanet.nl).

Islamitisch begraven in de Lage Landen

Voor haar promotie onderzocht Khadija Kadrouch-Outmany de juridische, religieuze en praktische stand van zaken die het islamieten mogelijk maakt in Nederland en België volgens islamitische regels te worden begraven. Zij analyseerde natio-

nale regelgeving, opinies van islamitische schriftgeleerden en opvattingen van gelovigen zelf rond het islamitisch begraven. Daarvoor interviewde de onderzoekster 35 islamieten, in soorten en maten. Hoewel zij vaak percentages noemt, presenteert zij haar bevindingen niet als basis van kwantitatief, statistisch verantwoord onderzoek. Dat is juist: het gaat hier om de presentatie van een (verantwoorde) hypothese, te toetsen door nader onderzoek. Maar omdat het een proefschrift is, zou de lezer verwachten toegang te krijgen tot de uitwerking van de 35 interviews (via een bijlage, cd, site etc.). De lezer krijgt dit materiaal evenwel niet te zien en moet maar aannemen dat de interviews bestaan en de analyse klopt.

Een van de conclusies is dat islamitische gelovigen zich bij de keuze van hun begraafplaats vooral laten leiden door het gevoel dat zij over hun afkomst hebben: van welk land, van welke (geloofs)gemeenschap hebben zij het gevoel deel uit te maken? In dit kader weerspreekt Kadrouch-Outmany de beheerders van begraafplaatsen, die voorspellen dat isla-

mieten zich steeds vaker in Nederland zullen laten begraven. Volgens haar houden veel jonge islamieten, voor de grond waarin zij willen worden begraven, vast aan de plek van hun wortels. Maar ja, ook de gastarbeiders kwamen ooit hiernaartoe met het voornemen om terug te keren naar hun land van herkomst. Zo is het niet gegaan. Het verlangen van jongere islamieten om begraven te worden in het land van hun (groot)ouders, kan net zo'n ideaal zijn dat geen werkelijkheid zal worden.

Een Nederlandse bewerking van dit informatieve boek voor een breder publiek is bijzonder welkom – graag met meer dan twee foto's ...

Korrie Korevaart

K. Kadrouch-Outmany, *Islamic burials in the Netherlands and Belgium. Legal, religious and social aspects.* (Z.pl.: z.u., 2014, ISBN 978-94-91602-24-5, 180 blz. Diss. Leiden. Zie <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/28740>).

MEDIATIPS

Van onderstaande literatuur hebben de auteurs dankbaar gebruik gemaakt. Deze publicaties zijn nog deels verkrijgbaar.

C. Feltkamp, *De begrafenisproblemen in 1945 te Amsterdam. Het opheffen van den achterstand in het begraven door het Gemeentelijk Bureau voor Lijkbezorging.* (Amsterdam: Bureau voor Pers, Propaganda en Vreemdelingenverkeer van de Gemeente Amsterdam, 1945, 63 blz.), alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.

Y. van Hardeveld en A. van Hardeveld, *Annick van Hardeveld 1923-1945. Een persoonlijke familiegeschiedenis* (Eindhoven: Annick van Hardeveld, 2013, ISBN 978-90-820654-0-4, 156 blz., € 19,50 excl. porto via www.annickvanhardeveld1923-1945.nl).

P.H. Heere en A.Th. Vernooij, *De Eerebegraving te Bloemendaal* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2005, ISBN 90-12-904-85-2, 1131 blz.), alleen nog tegen flinke prijzen antiquarisch verkrijgbaar.

B. Janssen, *De pijn die blijft. Ooggetuigenverslagen van het bombardement van Nijmegen 22 februari 1944* (Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2005, ISBN 90-5875-156-2, 711 blz.), alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.

B. Janssen, 'Met zijn vrienden aan 't knikkeren op straat. Breunis van Engelenburg, 14 jaar', *In Paradisum*, XXIII (2014-1) 13-14.

O. Koekebakker en I. Oosterheerd, *Voortbouwen. Gouden Piraamde 2014. Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap* (Rotterdam: nai010, 2014, ISBN 978-94-6208-162-8, 176 blz. met DVD over de genomineerde opdrachtgevers, € 29,50).

J. Rosendaal, *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2009, ISBN 978-94-6004-011-5, 336 blz., € 24,95).

In Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover op De Nieuwe Ooster in Amsterdam (Kruislaan 124) is t/m 8 maart de fototentoonstelling 'De Bedroefde Bolide' te zien over lijkauto's. Zie www.totzover.nl

Van 10-14 augustus organiseert de Radboud Summer School in Nijmegen de cursus 'Death and Meaning Making in Europe'. Zie www.ru.nl/radboudsummerschool

Hierbij sluit ook een recent uitgegeven fotoboek aan van een begraafplaats voor Duitse militairen in Nederland: P. Cornelissen, *Deutscher Soldatenfriedhof Ysselsteyn* (Helmond, Memorial Press, 2014, ISBN 978-90-821808-2-4, 84 blz. € 26,50, behalve via de boekhandel ook verkrijgbaar via Bol.com en Amazon.de). De vele kleurenfoto's geven een uniek beeld van deze grootste militaire begraafplaats in Nederland, in het Limburgse Ysselsteyn. Het is een indrukwekkend, bijna dertig hectare groot parklandschap, met eindeloze groene weiden, lange rijen grijze kruisen, een centrale gedenkplaats en vele kameradengraven. Leden van De Terebinth kunnen dit boek voor € 22,50 bestellen inclusief verzendkosten via (info@memorialpress.eu) o.v.v. lid De Terebinth.

Oorlogsmonument ter nagedachtenis aan gefusilleerde slachtoffers bij Woeste Hoeve op de oude begraafplaats van Zwartsluis Foto: Bert Pierik

Gemeenschappelijk graf van oorlogsslachtoffers op de gemeentelijke begraafplaats van Markelo Foto: Bert Pierik

Zerk voor Annick van Hardeveld op begraafplaats Buitenveldert in Amsterdam Zij stierf als koerierster voor het vaderland Foto: Wim Cappers

Graf op de oude begraafplaats van Rijssen waar de partners van de oorlogsslachtoffers later bij zijn begraven Foto: Bert Pierik

Steen van een oorlogsslachtoffer die is herbegraven in Loenen en nu op de begraafplaats Bergklooster in Zwolle achter het museumschuurtje is geplaatst
Foto: Bert Pierik

Graf op Bergklooster te Zwolle van een schippersechtpaar met hun drie kinderen die omkwamen door geallieerd vuur Foto: Bert Pierik

Oorlogsgraven op Nederlandse begraafplaatsen

Bij graven van slachtoffers en gesneuvelden in de Tweede Wereldoorlog denken we meestal aan de grote oorlogsbegraafplaatsen zoals het Limburgse Margraten voor Amerikaanse militairen, het Sallandse Holten voor Canadese of de Duitse militaire begraafplaats bij Ysselsteyn in midden Limburg. Deze begraafplaatsen maken indruk door de hoeveelheid graven en de uniforme inrichting. De graven liggen in rijen naast elkaar, waarop een herkenbare uniforme steen is geplaatst. Door een bloembed of omlijsting vormen zij een geheel. Engelse militairen, veelal vliegers, zijn verspreid over het land begraven in de plaatsen waar zij zijn omgekomen. In 1949 is in Loenen speciaal voor Nederlandse slachtoffers, militairen, verzetsstrijders, politieke gevangenen en omgekomen tewerkgestelden in Duitsland, een ereveld ingericht.

Verspreid over het land

Echter veel omgekomen Nederlandse militairen en burgers liggen ook begraven op plaatselijke begraafplaatsen. Op de gemeentelijke begraafplaats in Markelo rusten vier slachtoffers bij elkaar onder één grafmonument. Zij zijn op verschillende data en plaatsen overleden maar liggen bij elkaar omdat zij streden voor 'Koningin en Vaderland', zoals de inscriptie vermeldt. In Zwartsluis is een gedenksteen opgericht door de burgerij en enkele verzetsvrienden voor twee bij Woeste Hoeve gefusilleerde gevangenen. Daar werden op 8 maart 1945 honderd zeventien mensen geëxecuteerd als represaille voor de aanslag op SS-er Rauter. Ook op de oude begraafplaats van Rijssen rusten drie toen gefusilleerde gevangenen.

Oorlogsgraven op Bergklooster

Niet altijd verwijzen graven van slachtoffers naar de omstandigheden waaronder deze zijn omgekomen. Op begraafplaats Bergklooster is een tiental particuliere graven van oorlogsslachtoffers waar later andere familieleden bij zijn begraven. Op de graven van erkende oorlogsslachtoffers wordt, op een enkele uitzondering na, niet

verwezen naar de doodsoorzaak. In een dubbel graf ligt een echtpaar met hun drie kinderen. Zij voeren op 6 september 1944 met hun binnenschip 'Tjoba' bij Lemmer, toen hun boot door geallieerd vuur werd getroffen. De dag ervoor was 'dolle dinsdag'. Het land was in een euforie van de naderende bevrijding. De bezetters raakten in paniek en probeerden met allerlei voertuigen en ook schepen te vluchten. In de veronderstelling met terugtrekkende Duitsers te maken te hebben, werd hun schip

Zij liggen bij elkaar omdat zij streden voor 'Koningin en Vaderland'

geraakt door 'friendly fire'. De inscriptie op de imposante steen vermeldt dat zij zijn omgekomen bij een droevig ongeval.

Herbegraven

Vorig jaar zijn op Bergklooster de resten van de op 10 april 1945 gefusilleerde Abraham Fros opgegraven en op het ereveld

Grafsteen van Abraham Fros op de begraafplaats Bergklooster te Zwolle Foto: Bert Pierik

te Loenen herbegraven. Langzamerhand wordt het voor nabestaanden namelijk moeilijker om zorg te dragen voor het graf, vooral als zij ver weg wonen of zelf elders zijn overleden en niet bij het slachtoffer ter aarde zijn besteld. De resten zijn zorgvuldig bijeen gezocht door medewerkers van de Bergings- en Identificatiedienst Koninklijke Landmacht en deze zijn een paar dagen later, in bijzijn van de kinderen, bijgezet op het ereveld. De steen die zijn graf bedekte is ter herinnering bij het museumschuurtje geplaatst. Zo liggen verspreid over het hele land graven uit de Tweede Wereldoorlog met vaak een indrukwekkend verhaal. Door behoud van deze graven blijven deze verhalen over de oorlogstijd tastbaar aanwezig.

Bert Pierik

Excursie Buitenveldert

Op zaterdag 18 april heeft op de begraafplaats Buitenveldert in Amsterdam de algemene vergadering plaats. Na de lunch maakt u nader kennis met deze rooms-katholieke begraafplaats.

De geschiedenis van Buitenveldert gaat terug tot 1835. Toen was het een kerk. Nu is Buitenveldert een middelgrote begraafplaats met gloednieuwe ontvangstgebouwen. Wim Cappers zal aan de hand van een powerpointpresentatie iets over de geschiedenis van Buitenveldert vertellen. Hij laat zien dat deze begraafplaats ook in het verleden telkens weer moest moderniseren. En dat geldt ook voor de nabije toekomst. Alleen zo blijft de begraafplaats bij de tijd.

Na de lezing zal Cappers tijdens een rondwandeling laten zien dat verschillende vernieuwingen uit het verleden nog steeds zichtbaar zijn. Uiterlijk 15.00 uur eindigt de excursie.

Familiegraf Wiegman met de laatste rustplaats van de katholieke politicus Carl Romme Foto: Wim Cappers

Groeiende belangstelling voor jeugdig burgerslachtoffer

Dit verhaal gaat over Annick van Hardeveld, een gewoon Amsterdams meisje. Annick is zestien als de oorlog uitbreekt. In de nacht van 4 op 5 mei 1945 wordt zij doodgeschoten als ze in haar verpleegstersuniform een opdracht als koerierster uitvoert. Aanvankelijk houdt alleen het gezin Van Hardeveld de herinnering aan Annick levend. Later ontstaat er ook maatschappelijke belangstelling voor dit jeugdige burgerslachtoffer.

Annick werd in 1923 geboren. Haar vader was architect. Aangezien haar moeder uit Bretagne kwam, kreeg zij een Bretonse naam. Toen de oorlog uitbrak, zat Annick op de MULO. Net als andere jongeren probeerde zij ook in oorlogstijd iets van het leven te maken. Zo ging zij naar de film, had een vriendje en logeerde bij een vriendin in Nijmegen.

Koerierster

Medio 1943 veranderde haar leven. Waarschijnlijk voelde zij zich in haar vrijheid beknot en werd zij via vriendinnen gevraagd koerierster te worden voor de verzetsgroep van Tom Lingers. Als vrouwen verzorgden zij ondermeer de communicatie tussen de mannen. Om zich makkelijker te kunnen verplaatsen, haalde Annick in november 1943 haar EHBO-diploma. Zo kon zij in verpleegstersuniform met een Rode Kruis legitimatie over straat. Maar deze kleding bood onvoldoende bescherming. Op 4 mei 1945 kreeg de verzetsgroep opdracht zich te verzamelen. Nadat Annick thuis met de Nederlandse vlag om de schouders de naderde bevrijding had gevierd, stapte zij 's nachts in uniform op de fiets. Op het Hekelveld, niet ver van het Centraal Station, schoot een Duitse patrouille haar dood. Op 11 mei werd zij met militaire eer op begraafplaats

Buitenveldert begraven. Op haar zerk staat te lezen dat zij stierf voor het vaderland (zie blz. 8).

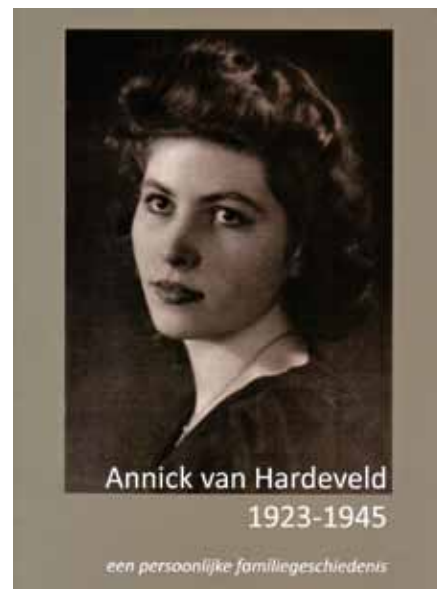
Thuis rouwen

Op de schoorsteenmantel van de familie Van Hardeveld stond jarenlang een foto van Annick met een rood-wit-blauw lint. In 1946 kregen haar ouders een geschilderd portret van haar. Een nicht van haar moeder had een Duitse krijgsgevangene over Annick verteld. Deze maakte aan de hand van een foto het schilderij. Het kreeg een ereplaats in de woonkamer.

Op het Hekelveld, niet ver van het Centraal Station, schoot een Duitse patrouille haar dood

Publiek herdenken

Sinds de jaren tachtig groeit de maatschappelijke aandacht voor Annick. In 1981 kreeg zij postuum het verzetsherdenkingskruis. Tom Lingers publiceerde het jaar daarop een kerstherinnering aan Annick. De verslagenheid over haar dood binnen de

verzetsgroep legde hij vast in een andere publicatie. Ook nam hij mede het initiatief voor de plaatsing van een plaquette op het Hekelveld, die op 4 mei 1985 door burgemeester Ed van Thijn werd onthuld. Zoals bij zovele gedenktekens, groeide deze uit tot een plaats van herinnering. Op 4 mei 1993 besteedde de NOS aandacht aan dit monument. Sinds 1999 houden fietskoeriers jaarlijks tijdens Dodenherdenking een wedstrijd met het Hekelveld als eindpunt. Zij leggen dan bloemen bij het monument en houden er om acht uur twee minuten stilte. Ook verhalen dragen bij aan de groeiende maatschappelijke aandacht. Zo verwezen Marjan Schwegman, directeur van het NIOD, Anja Vink, directeur van Buitenveldert, en Emile Roemer, partijleider van de SP, recent bij verschillende gelegenheden naar haar tragische dood.

Dagboek

Bijzonder is de ontdekking van een dagboek met een beschrijving van haar dood. In 2007 kocht Fred Draaijer op een boekenmarkt een doos met boeken. Daarin zat een dagboek waarin een bewoner van het Hekelveld, waarschijnlijk boekhouder Gerard Buijs, dit drama beschrijft. Annick blijkt om 1.21 uur door drie leden van de Grüne Polizei te zijn doodgeschoten. Dankzij een televisie-uitzending over dit dagboek kreeg de familie het in 2010 in bezit. Zij koesteren het als een relikwie. Het dagboek was voor haar broer Yann en diens dochter Annick aanleiding om in 2013 een indringend boek over hun omgekomen zus en tante te publiceren. Daarmee levert de familie een nieuwe bijdrage aan het levend houden van de maatschappelijke herinnering aan Annick van Hardeveld.

De plaquette op het Hekelveld Foto: Wim Cappers

Wim Cappers

Wisselkisten en vrachtvervoer

Nederlanders stellen prijs op een fatsoenlijke uitvaart. Maar in het laatste oorlogsjaar werd het begraven van doden een groot probleem. Er stierven meer burgers dan normaal en uitvaartorganisaties konden dat niet of nauwelijks aan. Het Amsterdamse stadsbestuur ging over tot onorthodoxe maatregelen.

De problemen ontstonden in september 1944. De geallieerden wilden via operatie Market Garden de bruggen over de Nederlandse rivieren veroveren om Nazi-Duitsland binnen te kunnen trekken. Voorafgaand aan dit offensief kondigde de Nederlandse regering in ballingschap een spoorwegstaking af, om te voorkomen dat de Duitsers versterkingen naar het front stuurden. De staking trof echter ook de aanvoer van levensmiddelen en brandstof. Daarvan werden de gevolgen merkbaar toen het geallieerde offensief mislukte. Noord-Nederland bleef een half jaar langer bezet. Tijdens de strenge winter die volgde ontstond gebrek aan alles. Vooral in de grote steden heerste hongersnood. Stadsbewoners maakten vele hongertochten naar het platteland om bezittingen te ruilen tegen eten. Duizenden stierven de hongerdood.

Onbegraven lijken

De Hongerwinter had ook gevolgen voor de lijkbezorging. Zo verheimelijkte een Amsterdams gezin een sterfgeval omdat het anders distributiebonnen misliep; het gezin lag zelfs met de overledene in hetzelfde bed. Uit een huis waar twee mensen waren overleden werd meteen het hout gesloopt; alleen de planken waarop de doden lagen, liet men zitten. Het onbegraven laten van overledenen was weinig piëteitvol en vormde een gevaar voor de volksgezondheid. Gestorvenen moesten immers de vijfde dag na het overlijden zijn begraven. Soms bleven lijken

echter wel vijf weken liggen. Zij verkeerden dan in vergaande staat van ontbinding. En was er een uitvaart, dan waren er door het houttekort onvoldoende kisten. Doordat de bezetter na de spoorwegstaking paarden, wagens en auto's vorderde en benzine op de bon was, haperde het transport. De verzwakte doodgravers hadden moeite om de vele graven te delven. Ook was sinds november 1944 crematie niet meer mogelijk, omdat de gastoevoer stopte.

Gemeentelijk Bureau voor Lijkbezorging

Om de achterstand weg te werken riep de gemeente op 30 januari 1945 het Gemeentelijk Bureau voor Lijkbezorging (GBVL) in het leven. Kistenmakerijen en uitvaartorganisaties stelden 72 dragers beschikbaar. Een twintigtal ambtenaren hield de administratie bij. Daar de telefoon niet meer werkte, had het GBVL ook vijf bodes in dienst.

Het gebruik van massieve kisten werd verboden. Dit mocht alleen bij transport naar andere gemeenten, bijzettingen in grafkelders, herbegravingen, voor een latere crematie en bij verregaande staat van ontbinding. De gemeente gaf opdracht tot het maken van noodkisten. Maar omdat die niet tijdig klaar waren liet het GBVL een wisselkist ontwerpen, die steeds opnieuw kon worden gebruikt. Diverse prototypen werden in het bijzijn van directies van Amsterdamse begraafplaatsen op De Nieuwe Ooster getest. De wisselkist

met uitklapbare bodem kreeg de voorkeur. Hiervan liet het GBVL er honderd maken. Tot die gereed waren, gebruikte het bureau brancards van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst. Nabestaanden moesten een overledene in een laken wikkelen. Maar aangezien ziekenhuiskleding was uitgetrokken, bedekte het GBVL deze naakte lichamen met papier.

Voor het transport kreeg het GBVL de beschikking over negen lijkauto's die op persgas reden. Daarnaast waren vrachtauto's in gebruik waarmee tien à twaalf lijken tegelijk werden vervoerd. Zo spaarde het bureau benzine uit. Het GBVL beschikte ook over zes platte karren en wagens, getrokken door paarden. Die waren overigens zo verzwakt dat zij van dierenartsen alleen stapvoets mochten lopen. De organisatie overwoog zelfs om bakfietsen in te zetten. Hiervan zag men echter af omdat het transport voor de evenzeer verzwakte medewerkers te zwaar zou zijn.

Zuiderkerk

Een centrale plaats in de lijkbezorging was toebedeeld aan de Zuiderkerk. Het GBVL richtte het voormalige godshuis in als mortuarium. Met latten en hardboard werden hokken afgetimmerd waarin de doden afgeschermd konden liggen. In elk vak was ruimte voor tien tot twintig lijken. In totaal was er plek voor 275 gestorvenen. Een ventilatiesysteem ververste drie keer per uur de lucht. Daar de kerk ook als mortuarium voor slachtoffers van bombardementen en epidemieën dienst deed, konden de doden hier niet onbeperkt worden ver-

Maandag	Dinsdag	Woensdag	Donderdag	Vrijdag	Zaterdag	per dag	per week	
Ooster	—	Ooster	Ooster	—	Ooster	69	276	
Noorder	Noorder	Noorder	Noorder	Noorder	Noorder	24	144	
—	Zorgvlied	—	—	Zorgvlied	—	84	168	
—	Te Vraag	—	—	Te Vraag	—	21	42	
Buitenv.	—	Buitenv.	—	Buitenv.	—	60	180	
—	Barbara	—	Barbara	—	—	36	72	
Totaal . . .								882

Schema van de dagen waarop het GBVL de Amsterdamse doden begraaft en begraafplaatsen zijn gesloten.

In het laatste oorlogsjaar werd het begraven van doden een groot probleem

In 1947 speelde een wethouder zelfs met het idee de lijkbezorging tot overheidstaak te maken

zameld. Mensen die binnen een straal van drie kilometer van de begraafplaats van hun keuze stierven, vervoerde het GBVL rechtstreeks naar hun laatste rustplaats. De overige lijken werden naar de Zuiderkerk gebracht en vandaar met vrachtauto's naar een van de zeven begraafplaatsen vervoerd. Die waren volgens een vast schema tijdens deze begrafenissen een paar dagen per week gesloten. Aangezien een teraardebestelling met plank of wisselkist geen prettig gezicht is, mocht er ook geen familie bij aanwezig zijn.

Tegengestelde belangen

De aanpak van het GBVL had succes. De schaarpe vervoercapaciteit werd efficiënt ingezet en de Zuiderkerk raakte niet overvol. Het grootste aantal lijken dat er lag, was 135. Achterstanden werden snel weggevoerd. Zo begroef het GBVL in de week van 5 tot 11 maart 339 doden! In totaal regelde het bureau 2800 begrafenissen. Op 27 augustus sloot de Zuiderkerk en werden de doden weer in de ziekenhuizen opgebaard.

Na de oorlog publiceerde het hoofd van het GBVL, architect Constant Feltkamp, een geïllustreerd boekje over de werkzaamheden. De uitzonderlijke wijze van begraven doet denken aan de sobere en egalitaire manier waarop het verlichte Oostenrijk en Frankrijk eind achttiende eeuw de lijkbezorging regelden. Ook de Oostenrijkers gebruikten wisselkisten. In Frankrijk werden de doden zonder bijzijn van familie met wagens en karren begraven. Daar kreeg de rationele wijze van lijkbezorging mede op aandringen van de burgerij, na 1800 weer een fatsoenlijk karakter.

In het boekje van Feltkamp zijn ook de onderhuidse spanningen zichtbaar tussen het GBVL en de begrafenisondernemers. Ondanks twee circulaire negeerden velen de diensten van het GBVL. Uit angst om marktaandeel te verliezen maakten zij liever illegaal massieve kisten en vervoerden zij hun doden desnoods per handkar, bakfiets en, tot ontzetting van het GBVL, soms per fiets. De ondernemers verspreiden ook het gerucht dat in de Zuiderkerk doden werden ingevroren en dat er ratten rondliepen die slechts met ratels en buksen konden worden verjaagd.

Een overheidstaak?

Er bestond ook onenigheid over de doden die op kosten van de gemeente werden begraven. Voor de oorlog voerde begrafenisondernemer Sax dit uit. Toen deze vanwege de Hongerwinter hiertoe niet meer in staat was, droeg het GBVL dit op

aan de Amsterdamse uitvaartcoöperatie. Die stond vanwege het aanbieden van uniforme uitvaarten tegen kostprijs op voet van oorlog met de ondernemers. Toen het aantal pro deo gevallen terugliep, ging het GBVL hen vanaf 1 mei zelf begraven en vreesden de begrafenisondernemers deze klanten voorgoed kwijt te zijn. In 1947 speelde een wethouder zelfs met het idee de lijkbezorging tot overheidstaak te maken. Dit doet denken aan soortgelijke plannen in 1696, die leidden tot het Aanprekeroproer.

Zoals op veel terreinen werd de vooroor-

logse begrafenispraktijk na de Bevrijding hersteld. Begrafenissen en crematies geschieden weer op tijd en piëteitvol. Opvallend genoeg zijn sommige wijzen van lijkbezorging die in de oorlog uit nood waren geboren, tegenwoordig normaal. Zo is het sinds 1991 wettelijk toegestaan om een dode in een wade te begraven of te cremen. Ook bieden uitvaartvernieuwers transport van de dode aan per fiets. Het verschil met de Hongerwinter is alleen dat mensen voor deze opties nu vrijwillig kiezen.

Wim Cappers

De Zuiderkerk Foto: Liesbeth Vermeulen

Het crematorium in kamp Vught (in 2014) Foto: Jan van de Ven | beeldenstormer.nl

Het lot van de burgerslachtoffers in Nederlandse kampen

Bij de Tweede Wereldoorlog denken wij meestal aan de Duitse bombardementen, het verzet, de Amerikanen en de concentratiekampen in Duitsland en Polen. Niet iedereen realiseert zich dat er ook in Nederland kampen zijn geweest en dat ook daar burgers zijn omgekomen – door geweld of anderszins. Wat gebeurde er met hun stoffelijke overschotten?

Vijf kampen

Tussen 1939 en 1945 waren er in Nederland – werkkampen niet meegerekend - vijf gevangenkampen: Amersfoort, Vught, Westerbork, Ommen en Schoorl. Amersfoort was een concentratiekamp, een strafkamp waar met name joden, communisten en arbeidsweigeraars terecht kwamen. Net als in Ommen, Schoorl en Vught bepaalde wrede heden en mishandelingen daar het dagelijks leven. Vught en Schoorl waren tegelijk ook doorgangskamp, terwijl Westerbork louter als transitokamp functioneerde. Daar waren hoofdzakelijk joden en Roma en Sinti geïnterneerd, die vandaar naar de vernietigingskampen in Polen werden getransporteerd. In Schoorl stierf geen enkele gevangene. Het kamp heeft maar kort bestaan, van juni 1940 tot oktober 1941.

Amersfoort

Hoewel de barakken waren berekend op 600 personen, zaten er soms wel 4000 mensen tegelijk. Besmettelijke ziekten, onvoldoende kleding, systematische uit-hongering en andere mishandelingen eisten hun tol. Zeker 658 geïnterneerden vonden er de dood, van wie 428 door het vuur-

peloton. Als vergelding voor de aanslag op de SS-er Rauter zijn op de plek waar nu het beeld De Stenen Man staat, op 8 maart 1945 negenenveertig man tegelijk geëxecuteerd. Na de bevrijding ontdekte het opsporings- en identificatieteam Amersfoort daar zeven massagraven. Een lijkenhuisje diende om lichamen te bewaren tot zij naar hun familie konden worden vervoerd. Doorgaans echter werden zij in een massagraf gestopt, onder ongebluste kalk, op een afgelegen plek. Na de oorlog heeft voormalig kampcommandant Karl Peter Berg meer massagraven aangewezen. De lichamen waren in de kalk opgelost. Het lijkenhuisje is later afgebroken. Inmiddels zijn de muren weer een stukje opgebouwd, zodat de omtrek van het huisje weer zichtbaar is.

Vught

Kamp Vught beschikte over een galg en een crematorium. Veel executies zijn nog vlak voor het einde van de oorlog uitgevoerd, op de fusilladeplaats van het kamp. Vught viel als enig buitenlands kamp direct onder het SS-kantoor in Berlijn. Krachtens een besluit van SS-leider Himmler werden alle doden in het kamp in een crema-

torium verast. Dat was efficiënt en wiste alle sporen uit. Aanvankelijk opereerde er een mobiel crematorium; in december 1943 kwam er een vast crematorium met twee ovens. In totaal zijn er 1084 lijken verbrand. Het crematorium wordt op dit moment gerestaureerd.

Westerbork

Van 15 maart 1943 tot 30 augustus 1944 was ook in Westerbork een crematorium in gebruik. In totaal zijn hier 527 lijken verast. De urnen met de as zijn bijgezet op de joodse begraafplaatsen in Diemen en Muiderberg. Er zijn ook tien verzetsstrijders gecremeerd die in september 1943 op het Witterveld bij Assen waren gefusilleerd. Hun stoffelijke resten waren achter het crematorium begraven, maar zijn in 1949 teruggevonden. De Stichting 1940-1945 zorgde er toen voor dat er achter het crematorium een grafteken met hun namen kwam. Bij het crematorium bleken nog meer stoffelijke resten te liggen, van 48 verzetsmensen en vier joden, die de bezetter tussen september 1943 en oktober 1944 had geëxecuteerd. Hun resten zijn herbegraven in Groningen, Beilen en Loenen. Het crematorium is in 1951 afgebroken.

Ommen

Kamp Erika bij Ommen kende een sadistisch regime dat minstens 190 burgers het leven heeft gekost. Eind 1944 vonden er nog executies plaats. Later zijn er enkele lijken opgegraven, maar vermoedelijk zijn de meeste slachtoffers destijds begraven waar zij woonden toen zij werden opgepakt. Een bescheiden gedenkteken is al wat er in 2015 van het kamp rest ...

Korrie Korevaart

Monument De Stenen Man in kamp Amersfoort, nationaal monument ter herdenking van de gevallen Foto: Leendert de Vink

Na de bevrijding ontdekte het opsporings- en identificatieteam Amersfoort zeven massagraven

De Eerebegraafplaats Bloemendaal

Een klein bordje aan de Zeeweg, de fraaie weg van Haarlem naar Bloemendaal aan Zee, wijst naar de Eerebegraafplaats. Vanaf de parkeerplaats loop je aan het einde van de weg langzaam het duin op. Van verre zie je achter de muur de urn met op de achtergrond een wapperende Nederlandse vlag. Een houten poort geeft toegang tot de Eerebegraafplaats.

Op deze koude januarimorgen ligt de begraafplaats er verlaten bij. De lage stenen omheining biedt nauwelijks bescherming tegen de felle oostenwind. In de verte is het verkeer op de Zeeweg zachtjes te horen. Zo koud moet het ook in januari 1945 zijn geweest toen de Sicherheitsdienst in het niemandsland achter de Atlantikwall opgepakte verzetsmensen fusilleerde.

Verscholen in de duinen

'Bloemendaal' ligt verscholen in het Nationaal Park Zuid-Kennemerland, het duingebied tussen IJmuiden, Haarlem en Zandvoort. In dit fraaie natuurgebied werden in de Tweede Wereldoorlog honderden verzetsstrijders omgebracht of, nadat zij elders waren gefusilleerd, gedumpt. Soms met tientallen tegelijk, soms alleen.

Na de bevrijding werden de eerste massagraven blootgelegd. Een Amsterdamse begrafenisondernemer had vanaf november 1944 in opdracht van de Duitsers de verzetsmensen begraven. Hij had, zo bekende hij tijdens zijn verhoor door de Politieke Opsporingsdienst, de slachtoffers provisorisch in massagraven begraven. In 45 grafkuilen werden op zijn aanwijzing 422 slachtoffers gevonden, van wie er 105 in de duinen en de overige 317 elders in Noord-Holland waren vermoord.

Eerste plannen

Direct nadat de eerste slachtoffers waren opgegraven werden plannen gemaakt voor herbegraving. Deze varieerden van bijzetting in een massagraf in de duinen tot teraardebestelling op een bestaande dodenakker. Uiteindelijk werd de wens uit kringen van het verzet om voor de 'vaderlandsche helden' een bijzondere begraafplaats in te richten 'tegen de helling van een duin, ergens aan den Zeeweg, met boven op den top van dien heuvel een gedenkteken' gehonoreerd.

De architecten Gerard Holt en Auke Komter maakten een ontwerp en in het najaar 1945 werd, op een van de mooiste plekken in de duinen, de begraafplaats provisorisch ingericht. Na een aanvankelijke positieve ontvangst groeide echter kritiek op het ontwerp. De teneur was dat dit soberder moest.

Officiële opening

Tussen eind oktober en begin november 1945 werden 333 van de 422 slachtoffers hier herbegraven. De begraafplaats werd meteen opengesteld voor bezoekers, nog zonder grafzerken, beplanting, bestrating en geplande bebouwing, en ook zonder officiële plechtigheid. Pas met de ter aarde bestelling van Hannie Schaft, bekend als 'het meisje met het rode haar', op 27 november 1945 werd de begraafplaats officieel geopend. Duizenden mensen onder wie koningin Wilhelmina woonden de plechtigheid bij. Maar vanuit de samenleving kwamen er protesten tegen de trage voortgang en de staat van het onderhoud. De financiën waren echter niet toereikend om het oorspronkelijke ontwerp uit te voeren. Daarop maakte Komter een eenvoudiger en meer in de natuur ingepast ontwerp. In 1951 was de begraafplaats voltooid.

Sober, maar indrukwekkend

De begraafplaats oogt sober. De grote bronzen urn, een ontwerp van Oswald Wenckebach, trekt de meeste aandacht. Deze bevat de as van 81 verzetsmensen die in het najaar van 1944 in Westerveld werden gecremeerd. Er zit ook as in van

slachtoffers die zijn gecremeerd in het gevangenkamp Vught. Aan de westkant staat een kleine klokkenstoel. Vier manshoge gedenkplaten met teksten van journalist en verzetsman H.M. van Randwijk zijn aangebracht op een zijmuur. Daartussen ligt een rechthoekig veld met 41 vakken die graven bevatten van verzetshelden die met elkaar hebben gestreden of die samen zijn gevonden in een grafkuil. Op de graven liggen eenvoudige platte stenen, waarop de namen en een korte persoonlijke tekst van de familie staan. De eenvoud en de fraaie ligging midden in de duinen maken indruk.

Tekst en beeld Bartho Hendriksen

Praktische informatie

Nationale Eerebegraafplaats Bloemendaal
Zeeweg 26, 2051 EC Overveen,
www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu,
open: april-september 9.00-18.00 uur;
oktober-maart 9.00-17.00 uur.

Direct nadat de eerste slachtoffers waren opgegraven, werden plannen gemaakt voor herbegraving

De Stichting Begraafplaatsen Hervormde Gemeenten in Katwijk beheert de oude begraafplaats aan de Zuidstraat en de nieuwe begraafplaats Duinrust aan de Parklaan.

Uit alle lagen

Teun Barnhoorn fungeert als aanspreekpunt voor het dagelijks bestuur en de vier mensen die de stichting in dienst heeft om de begraafplaatsen te onderhouden. Hij heeft niet per se iets met begraafplaatsen, maar wel met *’ouwe graf’*: ‘Mijn vader, mijn moeder liggen hier, de hele familie. Mijn grootvader, Teun Meijvogel, metselde hier al grafkelders.’ Hij doet dit werk als ouderling-kerkrentmeester en is secretaris van de commissie van de begraafplaats. Die bestaat uit zes leden, vertelt hij: ‘Chiel, Henk, Kees, Leo... plus drie mensen die alle informatie in de computer zetten. We zoeken uit wie hier begraven zijn. Er is ooit een inventarisatie gemaakt en zo weten we dat het om mensen uit alle lagen van de Katwijkse bevolking gaat. Maar er zijn hier ook, vreemd genoeg, graven van burgemeesters uit Leiden.’

De begraafplaats - met ruim 1200 grafkelders - dateert uit 1793. Daardoor was Katwijk een van de eerste gemeenten in Nederland met een dodenakker buiten het dorp. De oude muur eromheen diende destijds tegen het opstuivende duinzand. Intussen is de omgeving volgebouwd en is er geen duin meer te bekennen.

Nieuwe inzichten

Leo Roosjen, die schrijft over de geschiedenis van de begraafplaats, constateert samen met Barnhoorn dat de tijden zijn veranderd. Ruimte de Hervormde Kerk in de jaren vijftig nog historische graven omdat er geen nabestaanden waren die de grafrechten betaalden, nu gaat de stichting daar genuanceerd mee om. Barnhoorn: ‘Als er graven teruggeschonken worden, bekijken we goed wat we met het

graf en de steen doen. Je kunt er de moker in zetten, maar weg is weg.’ Hij geeft toe dat er natuurlijk een zekere spanning zit tussen het beheer van een ‘levende’ begraafplaats, waar nog steeds geruimd en begraven wordt, en de wens om historische grafmonumenten in stand te houden. Maar die wens is er.

De gemeente Katwijk heeft lang beweerd dat de hele begraafplaats, inclusief alle grafmonumenten, een rijksmonument was en heeft daarmee volgens Barnhoorn en Roosjen de restauratie van grafmonumenten nodeloos opgehouden. Sinds kort weten zij hoe het zit: de begraafplaats is inderdaad een rijksmonument, maar dat betekent niet dat alle individuele grafmonumenten daar ook direct onder vallen. Het gaat vooral om de ingang, de muur en het systeem van de grafkelders. Dit betekent dat de stichting zelf het nodige kan doen aan ingezakte grafplaten en gebroken zerken. De stichting werkt ook aan een selectie van graven en grafmonumenten die bewaard moeten worden, en Barnhoorn wil het belang van handhaving van graftekens ruim opvatten: ‘Het gaat niet alleen

om de deftige heren, predikanten en zeekapiteins die hier begraven liggen. Eenvoudige vissermannen en -vrouwen hebben net zo hard bijgedragen aan de geschiedenis van ons dorp.’

Leidse hoogleraren

De stichting zoekt actief naar fondsen voor de restauratie. Voor het graf van de schrijver Johannes Kneppelhout (1814-1885), als *Klik-spaan* bekend vanwege zijn literaire schetsen uit het Leidse studentenleven, komt er hulp van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Voor een ander project hoopt Barnhoorn op financiële steun van buiten: ‘Zo tussen 1800 en 1870 zijn hier zestien Leidse hoogleraren begraven. Het graf van Elias Annes Borger is er nog, maar dertien van deze graven zijn verdwenen. Daarmee is een stukje geschiedenis van de banden tussen Katwijk en Leiden verloren gegaan. Wij hebben daar spijt van en zouden graag dertien kleine herdenkingsstenen neerzetten, die de plek van de oorspronkelijke graven markeren.

Korrie Korevaart

Praktische informatie:

<http://hervormdegemeentekatwijk.nl/overig/stichting-begraafplaatsen-hgk>

Teun Barnhoorn en Leo Roosjen (rechts) bij het graf van Johannes Kneppelhout Foto: Leendert de Vink

COLOFON

Terebinth XXIX (2015-1)
ISSN: 1382-5259. Tijdschrift voor Funeraire Cultuur. Uitgave van Vereniging De Terebinth, een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland.

Redactieadres

P/a: Milletstraat 26¹, 1077 ZE Amsterdam
020 676 4024; eindredacteur@terebinth.nl.
Ook voor advertenties en inlegvellen.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (fotoredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Inleverdatum van kopij

Terebinth verschijnt vier keer per jaar. De inleverdata voor kopij: 1 april, 1 juli, 25 oktober.

Verschijsning: 15 mei, 1 september en 1 december.

Digitaal

www.terebinth.nl
<http://tijdschrift-terebinth.nl>
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
<https://twitter.com/deterebinth>

Lidmaatschap

Het lidmaatschap kost in 2015 voor personen € 25,-, elke huisgenoot € 10,- en organisaties € 80,- per jaar. Overmaken op rekeningnummer NL92INGB0000335536 van Vereniging De Terebinth.

Losse nummers kosten € 5,00 per exemplaar (inclusief verzendkosten). Donateurs die € 25,- of meer betalen krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Dagelijks Bestuur en Bureau

Voorzitter: Bartho Hendriksen,
voorzitter@terebinth.nl
Penningmeester: Harry Schwering,
penningmeester@terebinth.nl
Waarnemend secretaris: Joke van der Brug,
secretaris@terebinth.nl

Bureau Vereniging De Terebinth

P/a: Slotstraat 13-1, 4101 BH Culemborg
bureau@terebinth.nl

© Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.